

تأثیر اصول فقهی مرتبط با حقوق شهروندی بر پایه عدل در طراحی مسکن (نمونه موردی: سه مورد از خانه‌های ایرانی - اسلامی)

محمدرضا بمانیان*^۱، سحر ارجمندی^۲، فرزانه علی محمدی^۳

^۱دکتری معماری، استاد دانشکده هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس، تهران

^۲دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه تربیت مدرس

^۳دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه تربیت مدرس

(تاریخ دریافت: ۹۲/۰۲/۱۵ تاریخ پذیرش: ۹۲/۰۵/۰۸)

چکیده

تمامی شهرهای جهان اسلام، دارای هویت اسلامی مشترکی هستند. این هویت به وسیله ارزش‌های اسلامی پنهان در بطن معماری و شهرسازی آنان حاصل شده است. در واقع ایجاد تعامل میان فقه و زبان طراحی نیازمند طراحی الگویی راهبردی است؛ این الگو با واکوی و بازشناسی مفاهیم اسلامی به دست خواهد آمد. در مقاله حاضر با رجوع به قرآن و احادیث، تجلی اصل «لا ضرر و لا ضرار» به عنوان مهم‌ترین اصل حقوق شهروندی، بر پایه عدل در معماری مسکونی، بررسی شده است.

روش تحقیق مورد استفاده در این پژوهش تفسیری-تاریخی است و تحلیل‌های مربوط به بناها با روش استدلال منطقی صورت گرفته است. در جمع‌آوری اطلاعات از اسناد و متون تاریخی، منابع کتابخانه‌ای و اینترنتی استفاده شده است. در این مقاله به منظور بررسی اصل لا ضرر و لا ضرار در معماری ایرانی-اسلامی، سه مورد از خانه‌های سنتی به روش نمونه‌گیری هدف‌مند انتخاب شده‌اند. نتایج حاصل بیان‌کننده این موضوع است که این اصل به عنوان مهم‌ترین اصل مرتبط با حقوق شهروندی، در تمامی ابعاد معماری خانه‌های ایرانی-اسلامی تأثیر گذاشته است. این تأثیرات برگرفته از مفهوم عدل است که شامل تعادل و توازن در پلان و نما، هماهنگی واحد مسکونی با دیگر واحدها، مسئله حریم خصوصی و عمومی و محرمیت در معماری بناها در نظر گرفته شده است. اصول دیگری چون احترام به دیگر افراد نظیر همسایگان و عابران، رعایت حق شفعه، احترام به حقوق همسایگان در استفاده از منابع عمومی نظیر آب، نور آفتاب و...، رعایت پاکیزگی و عدم آسیب رساندن به همسایگان و دیگر افراد از نظر بصری، صوتی و... همگی جزو اصولی هستند که در فقه اسلامی رعایت آن ضروری است و تمام این مسائل در خانه‌های ایرانی-اسلامی رعایت شده است.

واژگان کلیدی: حقوق شهروندی، فقه اسلامی، عدل، طراحی معماری، اصل لا ضرر و لا ضرار.

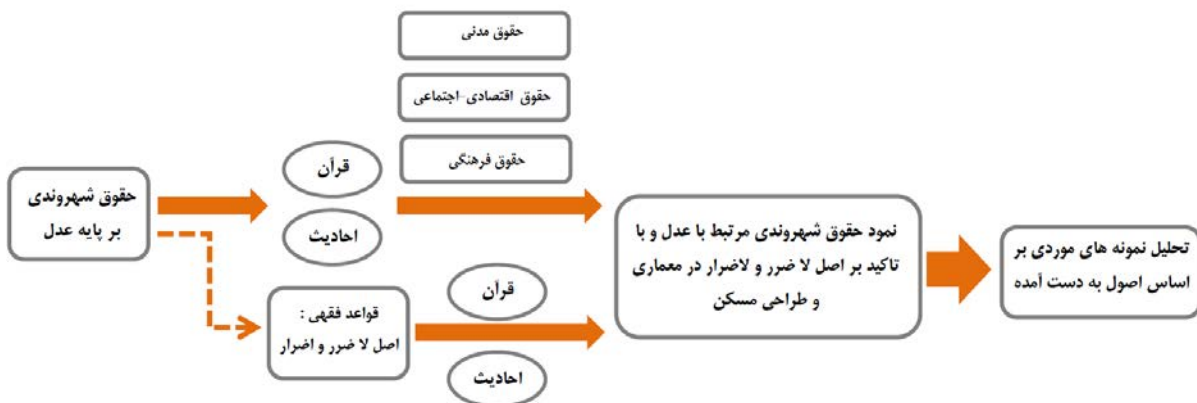
مقدمه

۱. شهر اسلامی و حقوق شهروندی

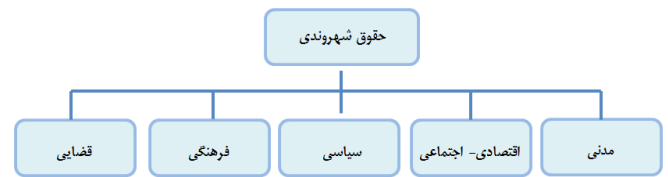
معنای لغوی شهر عبارتست از مدینه، بلد و اجتماع خانه‌های بسیار که مردمان در آن سکنا می‌کنند. آبادی که بر خانه‌های بسیار و خیابان‌ها و میدان‌ها و بازارها مشتمل و دارای سازمان‌های اداری و انتظامی باشد (نقی زاده، ۱۳۸۵: ۵۶). قرآن کریم از جمله منابع اصیل و بنیادین برای تشریح رویکرد اسلام در مورد ویژگی‌های شهر است (باوندیان، بی‌تا). واژه‌های «المدینه» ۱۴ مرتبه، «بلد» به سه صورت در مجموع ۱۴ مرتبه و «البلاد» ۵ مرتبه در قرآن آمده‌اند. در بعضی آیات موضوع اصلی و پیام آیه به هیچ‌کدام از ویژگی‌های شهر ارتباط ندارد ولی تعدادی دیگر از آیات به طور مستقیم و با یکی از ویژگی‌های شهر و مراکز جمعیتی ارتباط دارند. خداوند متعال در دو نوبت، در خصوص حرمت شهر، به شهر سوگند یاد می‌کند: *إِنَّمَا أُمِرْتُ أَنْ أَعْبُدَ رَبَّ هَذِهِ الْبَلَدَةِ الَّتِي حَرَّمَهَا وَ لَهُ كُلُّ شَيْءٍ وَ أُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْمُسْلِمِينَ* (سوره نمل، آیه ۹۱) (من مأمورم که تنها پروردگار این شهر را - که خداوند آن را مقدس شمرده و هر چیزی از آن اوست - پرستش کنم و امر شده‌ام که از مسلمانان باشم). *لَا أَقْسِمُ بِهَذَا الْبَلَدِ وَ أَنْتَ حَلَّ بِهَذَا الْبَلَدِ* (سوره البلد، آیه ۲ و ۱) (قسم به این شهر و تو که در این شهر سکنی گزیده‌ای). در این آیات - که در شهر مکه نازل شده است - مشاهده می‌شود که شهر می‌تواند به قدری تقدس یابد که خداوند به آن سوگند یاد کند. شهر تجلی‌گاه اصول و ارزش‌های فرهنگی و مورد باور انسان است، جهان‌بینی سازنده خویش را معرفی می‌کند و به اهدافی که اهلش برای خود قائل هستند گواهی می‌دهد (نقی زاده، ۱۳۸۵: ۵۸). شهر اسلامی ماهیتی است بالقوه که می‌تواند در هر زمان و مکانی با توجه به فناوری و مصالح و دانش و هنر و فرهنگ بومی (مطابق با ارزش‌های اسلامی) تفسیر و تجلی خاص خویش را داشته باشد. معماری و شهرسازی اسلامی، مشتمل بر مبانی نظری مربوط به اصول و ارزش‌هایی است که باید در طراحی و برنامه‌ریزی و ایجاد محیط زندگی مسلمانان رعایت شوند. این اصول و ارزش‌ها از تعالیم اسلامی استخراج خواهند شد و دربردارنده عوامل مهم فرهنگ ملی هستند که با آن‌ها در تضاد و تناقض نباشند (پیشین: ۸۱).

شهروند از مشتقات شهر است. در لغت‌نامه دهخدا، شهروند «اهل یک شهر یا کشور» تعریف شده است و در ادامه توضیح داده است که پسوند «وند» در این واژه در گذشته «بند» بوده است. در واقع

گسترش شهرها و شهرنشینی که در نتیجه انقلاب صنعتی و تحولات بعد از آن پدید آمد، هر روز سرعت بیش‌تری پیدا کرده و فرآیند شهرنشینی مدرن الگوی اجتماعی متفاوتی را از نظر مسکن و خانه‌سازی، پیش روی انسان مدرن و انسان معاصر نهاده است. اما تحولات مدرنیته و تأثیرات آن بر الگوی سکونت آدمی، فقط محدود به بعد کمی افزایش جمعیت و در نتیجه افزایش خانه‌ها و سکونت‌گاه‌های آدمی نبوده، بلکه مهم‌تر از آن، مدرنیته و فرایندهایش کیفیت خانه و مسکن انسان مدرن و معاصر را به شدت متأثر ساخته است (فاضلی، ۱۳۸۷: ۳۸). این تحول، حقوق و ارزش‌های انسانی را که در معماری ایرانی - اسلامی در تمام ابعاد آن به اوج رسیده بود، نادیده گرفته است. با رجوعی دوباره به معماری سنتی ایرانی - اسلامی و بازشناسی دوباره نقش آن در رعایت حقوق شهروندی و عدل بر مبنای قرآن و احادیث می‌توان ارزش‌هایی که معماری مدرن در ایران زیر پا گذاشت، بار دیگر به معماری و زندگی انسانی بازگرداند. مسأله حقوق شهروندی، از جمله مسائلی است که در اسلام بسیار به آن توجه شده و بر رعایت کرامت و ارزش‌های انسانی بسیار تأکید شده است. اصل لاضرر و لاضرار به عنوان مهم‌ترین اصل مرتبط با عدل و حقوق شهروندی در معماری مسکونی ایرانی - اسلامی نمودهای بسیاری داشته و منابع اصلی آن قرآن و احادیث بوده است. این منابع بر تحویل سیستم ارزشی به فرم شهری و طراحی بسیار تأکید کرده‌اند (سلیم حکیم، ۱۳۸۱: ۳۶۱). هدف اصلی این مقاله، پاسخ به این پرسش است که حقوق شهروندی، با تأکید بر عدل، چگونه بر معماری اسلامی تأثیر گذاشته و نمود آن در خانه‌های ایرانی عهد اسلامی چگونه است؟ پاسخ به این پرسش، به منظور استفاده از اصول به کار رفته در معماری سنتی و کاربرد آن در معماری امروز، ضروری است. بدین منظور آیات و احادیث مرتبط با ریشه‌های اصول و قوانین ساختمانی در اسلام، جمع‌آوری شد. سپس با بررسی آیات و احادیث، نحوه کاربرد آن در معماری و ساخت و ساز مسکونی در محله‌های اسلامی با رویکرد عدل و رعایت حقوق شهروندی مشخص شده است. در ادامه، اصول به دست آمده در سه مورد از خانه‌های ایرانی - اسلامی تحلیل شده است. در انتها نیز ارزیابی حاصل از تحلیل نمونه‌ها به عنوان راهبردهای طراحی مسکن ارائه شده است. روند محتوای تحلیلی در نمودار شماره ۱ آمده است.

این واژه «شهربند» بوده (به معنای کسی که به شهری بند است) و با گذشت زمان، بند به وند تبدیل شده است (پورطهماسبی، ۱۳۹۰: ۵). اما در مفهوم، شهروند به کسی اطلاق می شود که تحت حمایت حکومتی باشد و قوانین و مقررات آن حکومت را به رسمیت بشناسد (دستمالچیان، ۱۳۹۰: ۴). شهروندی را قالب پیشرفته شهرنشینی می دانند و برخی کارشناسان معتقدند شهرنشینان هنگامی که به حقوق یکدیگر احترام گذارند و به مسئولیت های خویش در قبال شهر و اجتماع عمل نمایند به شهروند ارتقا می یابند. در واقع شهروند فردی است که در ساختار اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، اقتصادی جامعه حضور دارد و در تصمیم سازی، تصمیم گیری و شکل دهی آن مستقیم یا غیر مستقیم مؤثر است (پورطهماسبی، ۱۳۹۰: ۵). حقوق شهروندی ناظر به حقوق فطری انسان است و سلب ناشدنی، غیر قابل تخلف است (دستمالچیان، ۱۳۹۰: ۴). این بدین مفهوم است که از نظر اصول اسلامی این حقوق مرتبط با حقوق فطری انسان است؛ و رعایت آن لازم است. مفهوم اصلی حقوق شهروندی، رعایت و حفظ حقوق افراد و انسان ها در بخش کلان جامعه است (حمزه لویی، بی تا). حقوق شهروندی، حقوق انسان به جهت زندگی در اجتماعی معین است و با توجه به مقتضیات جوامع و شرایط زمانی و مکانی می تواند به گونه های متفاوت تعریف شود. این حقوق شامل حقوق مدنی، انسانی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و قضایی است (نمودار شماره ۲).

نمودار شماره ۲: حقوق شهروندی

۲. عدل؛ نمودی از رعایت حقوق شهروندی

در این مقاله حقوق شهروندی از دیدگاه عدل بررسی خواهد شد. عدل در لغت به معنای ضد ستم، امری بین افراط و تفریط، صالح، حق، راست، توازن، استقامت، میانه روی، قصد و میزان آمده است (نقی زاده، ۱۳۸۵: ۳۱۲). به طور کلی مفهوم عدل را می توان به معنای راست روی، استقامت و طریقه مستقیم دانست؛ چه این که برخی از مفسران صراط و صراط المستقیم را به عدالت تفسیر کرده اند. عدل هم چنان به معنای برابری، نفی تبعیض، رعایت استحقاق ها و عطا کردن به هر ذی حق آن چه استحقاق دارد، و نیز به معنای «رعایت استحقاق ها در افاضه وجود و امتناع نکردن از افاضه درست» و «قرار دادن هر چیزی در جای حقیقی خود» آمده است (مطهری، ۱۳۷۷: ۷۳-۶۶).

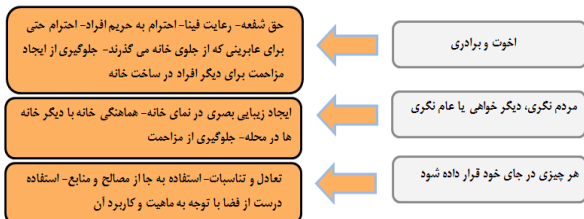
قرآن کریم، عدل را از مهم ترین موضوع های جامعه بشری قرار داده و لذا این واژه به صورت تنها و مجرد و بدون مشتقات آن چهارده بار و در دوازده آیه از هفت سوره قرآن به کار رفته است (عبدالباقی، ۱۳۶۴، ۴۴۹-۴۴۸). مشتقات این واژه در مجموع بیست و پنج بار در یازده سوره قرآن آمده است؛ مانند «فعدلک» (یک بار)، «لاعدل» (یک بار)، «تعديل» (یک بار)، «تعدلوا» (چهار بار)، «یعدلون» (پنج بار) و «اعدلوا» (دو بار) و واژه «قسط» که در معنا شبیه «عدل» است به صورت تنها ۱۵ مورد و در پانزده

آیه از ده سوره قرآن آمده است. مشتقات این واژه عبارتند از: تسقطوا (دو بار)، اقسطوا (یک بار)، القاسطون (دو بار)، اقسط (دو بار) و المقسطین (سه بار). به طور کلی بیست و دو آیه از پانزده سوره در این مورد است. با بررسی برخی مصادیق عدل در قرآن کریم به این مهم دست می یابیم که توسعه معنایی عدالت تمام مسائل مربوط به انسان را در بر می گیرد؛ به گونه ای که از فکر و اخلاق تا مسائل فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و اجتماعی را شامل شده است. در نمودار شماره ۳، معانی عدل در قرآن که با موضوع حقوق شهروندی در اجتماع مسلمان همانندی دارد گزینش شده و سپس نحوه استفاده از این اصول برای ساخت و ساز خانه در هر محله از جامعه مسلمان نوشته شده است.

نمودار شماره ۳: معانی عدل در قرآن در ارتباط با موضوع حقوق شهروندی در اجتماع مسلمان

پیامبر اکرم عدل را میزان و معیار خداوند در زمین عنوان کرده اند و تمسک به آن را عامل نجات آدمیان مقرر داشته اند (العدل میزان الله فی الارض فمن اخذه قاده الی الجنة و من ترکه ساقه الی النار (ایران نژاد، ۱۳۹۱: ۱۱۵)) و بر همین پایه است که از نظر رسول خدا عدالت معیار تمامی امور فردی و اجتماعی، معنوی و مادی، جسمانی و روحانی، سیاسی و غیر سیاسی است (نمودار شماره ۴).

نمودار شماره ۴: معانی عدل از نظر رسول خدا در ارتباط با موضوع حقوق شهروندی

۱-۲. حقوق شهروندی بر پایه عدل اسلامی در شهر اسلامی
عدالت یکی از عوامل مهم در تشکیل شهر اسلامی است. شهر، ساختاری پیچیده است که هر لحظه تحت تأثیر سه عامل «کالبد»، «جمعیت» و «روابط اجتماعی» قرار دارد. از سه عامل اثرگذار بر شهر، روابط اجتماعی و جمعیت، متأثر از یکدیگرند. بنابراین برقراری عدالت در شهر اسلامی تابع ۱- برقراری عدالت در کالبد شهر، ۲- برخورداری عادلانه شهروندان از امکانات شهر، ۳- برقراری عدالت در اندیشه و رفتار شهروندان با خودشان و ۴- برقراری عدالت

در فضایی بسیار محدود به اشتراک می‌رسند (منجزی، ۱۳۸۹: ۱۷). هر واحد همسایگی، حریم مخصوص به خود را دارد و دیگر همسایگان این حریم را رعایت می‌کنند. در واحد همسایگی، انتظار مادی خانوارها با اقتصاد آن‌ها هماهنگی دارد و خانه‌ها، حداقل در ظاهرشان، با هم هماهنگ هستند.

بنابراین حوزه نفوذ رعایت حقوق همسایگان، محله است. ارزش‌های اجتماعی به طرز چشمگیر در این بخش پاسداری می‌شوند. از دو بخش متمایز خانه، بخش اندرونی دارای حریم تری نسبت به بیرونی است. به طور ضمنی، بخش بیرونی آخرین بخش از زندگی اجتماعی است که در آن محدوده زندگی نیمه خصوصی به پایان می‌رسد. همسایگان هرگز به همدیگر آسیب نمی‌رسانند و اگر کسی ضرری دید، همگی در پی رفع آن ضرر بر می‌آیند (لاضر و لا ضرار). استفاده از منابع طبیعی مثل آب، استفاده از نور و غیره، حق همه همسایگان است و همه این حق را رعایت می‌کنند. این‌ها و بسیاری مسائل دیگر مواردی از رعایت حقوق شهروندی و عدل در محله‌ای از جامعه اسلامی است (جدول شماره ۱).

در رفتار شهروندان با کالبد شهر خواهد بود (منجزی، ۱۳۸۹: ۸). تعادل در کالبد شهر، از قطب‌بندی شهر و محله‌های آن بر پایه معیارهای مادی، عدالت در بهره‌گیری از امکانات شهری، امکان دسترسی اهل شهر به مراجع رفع ظلم، مکان‌یابی مطلوب عناصر شهری و مجاورت متناسب و متنجانس آن‌ها از موارد رعایت عدالت در مقیاس شهری هستند (نقی زاده، ۱۳۸۵: ۲۱۱). اما در مقیاس خرد یعنی معماری عهد اسلامی نیز اصولی وجود دارد که رعایت آن نشانگر اهمیت حقوق شهروندی و رعایت عدل است؛ مانند: رعایت ارزش و کرامت‌های انسانی، تناسب مطلوب بین ابعاد فضا و کالبد با ویژگی‌های روانی و جسمانی انسان، ایجاد ارتباط بین طبیعت و مصنوع انسان، رعایت حقوق همسایگان در خرید و فروش زمین و ملک، احترام به دیگر افراد، قاعده لاضرر و لا ضرار، حفظ حریم افراد، ایجاد زیبایی بصری و بسیاری مسائل دیگر. عدالت اجتماعی در خردترین تقسیمات شهری - یعنی حقوق همسایگان در «واحد همسایگی» یا «زیرمحله» - معنایی ملموس‌تر می‌یابد. «واحد همسایگی» یا «زیرمحله» متشکل از تعدادی خانه است که معمولاً

جدول شماره ۱: تجلی‌های حقوق شهروندی بر پایه عدل در معماری و شهرسازی اسلامی (خانه در واحد همسایگی)

حقوق شهروندی	حقوق شهروندی مرتبط با اصول ساخت	تجلی حقوق شهروندی مربوطه در معماری
حقوق مدنی (انسانی)	<ul style="list-style-type: none"> - حفظ کرامت و ارزش‌های انسانی - به رسمیت شمردن حق افراد برای استفاده عمومی و یکسان از نعمت‌های الهی - جلوگیری از ایجاد مزاحمت برای دیگر افراد (لاضر و لا ضرار) - انسان‌مداری و توجه به نیازهای او در ساختار بنا - حفظ حریم خصوصی افراد 	<ul style="list-style-type: none"> - ساخت بنا بدون سلب استفاده همسایگان از نور و هوا (جلوگیری از سایه اندازی‌های مزاحم) - عدم ایجاد مزاحمت صوتی و آلودگی محیطی برای همسایگان - تناسبات انسانی در طراحی و اجرای درها، پنجره‌ها و فضاها و معابر - تمهیدات خاص برای طراحی پنجره‌ها و منافذ برای جلوگیری از تجاوز به حریم خصوصی همسایگان مجاور - احترام به حریم خصوصی افراد حتی با جرئی‌ترین اجزا مثل کوبه‌های درها یا سلسله مراتب ورودی
حقوق اقتصادی-اجتماعی	<ul style="list-style-type: none"> - رعایت حریم و فینا (حریم اطراف خانه که متعلق به صاحب خانه است؛ اما فضایی عمومی است) و مسائل مربوط به آن - تعادل و تناسب در کلیه امور - احترام به حریم همسایگی و مجاورت‌ها - نیاز به زیبایی - نیاز به هماهنگی با دیگر واحدهای همسایگی - هماهنگی جزء با کل در واحد همسایگی - احترام به همسایگان و عابرن - ایجاد امنیت 	<ul style="list-style-type: none"> - مشخص کردن دقیق محدوده زمین و محدوده فضاهای عمومی، نیمه عمومی و خصوصی - داشتن تناسب، تعادل و توازن در ساختار بنا چه در پلان و چه در نما که در ارتباط با دیگر افراد است و داشتن حسن ظاهر و زیبایی بصری - هماهنگ بودن بنا از نظر ظاهری و مادی با دیگر واحدهای مسکونی در واحد همسایگی - احترام به دیگران حتی عابرن و ایجاد فضایی برای استراحت عابرن در قسمت ورودی و گاه وجود حوض در جلوی خانه برای رفع تشنگی
حقوق فرهنگی	<ul style="list-style-type: none"> - حق شفعه - رعایت مرز همسایگی و حریم افراد و املاک - به رسمیت شناختن فضاهای عمومی و نیمه عمومی - رعایت فینا (حریم اطراف خانه که متعلق به صاحب خانه است؛ اما فضایی عمومی است) و مسائل مربوط به آن - رعایت حریم - استفاده از مصالح و اجزای بوم‌آورد و هماهنگ با کل مجموعه همسایگی - استفاده بهینه از منابع طبیعی - احترام به همسایگان و عابرن 	<ul style="list-style-type: none"> - رعایت حق شفعه و اولویت دادن به همسایگان برای خرید و فروش ملک در محدوده محله - رعایت حریم و مرزها در محدوده ساختمان‌ها - شناخت فضاهای عمومی و نیمه عمومی و خصوصی و حقوق مربوط به آن - رعایت فینا و مسائل مربوط به آن - مصالح مطابق با اقلیم و منطقه و همسایگی‌ها

۶۰ مورد آمده است. لفظ «ضرر» فقط یک بار در قرآن آمده و لفظ «ضرار» مکرر در قرآن استفاده شده است. سه نمونه‌ای از آیات مرتبط با این مفهوم در بند بعد آورده شده است.

- لا تضرر والده ولا مولود له بولده، هیچ مادری نباید به سبب فرزندش زیان ببیند و هیچ پدری [نیز] نباید به خاطر فرزندش [ضرر ببیند] (سوره بقره، آیه ۲۳۳).

- ولا تمسکوهن ضرارا لتعتدوا، آنان را [زنانتان را] برای آزار

۳. نمونه‌ای از قواعد

۳-۱. قاعده لاضرر و لا ضرار

استناد به قرآن: در قرآن مجید آیات بسیاری وجود دارد که با تصریح به واژه ضرر و مشتقاتش در موارد خاص، احکامی را ارائه کرده که از باب تعلیق حکم بر وصف، حاوی معنای عامی است و می‌تواند لاضرر را به صورت یک قاعده تثبیت کند. ماده «ضرر» در قرآن به صورت‌های مختلف و به صیغه‌های گوناگون، بیش از

و[زبان رساندن [به ایشان] نگاه مدارید تا [به حقوقشان] تعدی کنید(سوره بقره، آیه ۲۳۱).

- من بعد وصیه تومن بها او دین غیر مضار، پس از انجام وصیتی که بدان سفارش شده یا دینی که [باید استثنا شود به شرط آنکه از این طریق] زبانی [به ورثه] نرساند(سوره نساء، آیه ۱۲).

استناد به احادیث: در احادیث و روایات بسیاری، در مورد این اصل سخن گفته شده است. برخی از مهم ترین آن ها چنین هستند: - حضرت محمد (ص): لا ضرر و لا ضرار فی الاسلام، در اسلام ضرر رسانیدن و تحمل ضرر روا نیست(میزان الحکمه، ج ۲، ۱۳۷۳: ۱۷۰۰). - حضرت محمد (ص): لا یدخل الجنه من لا یامن جاره بوائقه، کسی که همسایه اش از آسیب او در امان نیست به بهشت داخل نخواهد شد(نهج الفصاحه، حدیث ۲۵۳۲).

- حضرت محمد (ص): انک رجل مضار و لا ضرر و لا ضرار علی مؤمن، تو مرد سختگیر و ضرر زننده ای هستی؛ به مؤمن کسی نباید ضرر بزندی(اصول الکافی، جلد ۵: ۲۹۴).

- روایت شفعه، عقبه بن خالد از حضرت امام صادق (ع) چنین نقل می کند: قضی رسول الله «صلی الله علیه وآله» بالشفعة بین الشركاء فی الارضین و المساکن و قال لا ضرر و لا ضرار، حضرت رسول «صلی الله علیه وآله» در مورد شفعه بین شرکا در زمین و مسکن قضاوت کرد و فرمود: «لا ضرر و لا ضرار» (علت و حکمت حق شفعه برای شریک همان لزوم نفی ضرر و ضرار است) (القواعد الفقهیه، جلد ۱: ۱۷۶).

۱-۱-۳. ضرر و زیان

اساس این مفهوم دلالت بر آن دارد که حقوق فرد باید به گونه ای اعمال گردد که زبانی متوجه دیگران نشود. متقابلاً دیگران نیز در اعمال حقوق خود طوری عمل نمایند که زبانی از تصمیم ها و فعالیت های آنان متوجه غیر نگردد (حکیم، ۱۳۸۱: ۳۸). در حدیث دیگری از حضرت محمد (ص) از آسیب رساندن به همسایگان سخن گفته شده است (لا یدخل الجنه من لا یامن جاره بوائقه؛ کسی که همسایه اش از آسیب زند، او در امان نیست و به بهشت داخل نخواهد شد).

مواردی نیز از مسائل شهرنشینی هستند که حضرت محمد (ص) در مباحث مربوط به قاعده لاضرر و لاضرار به آن اشاره و نهی فرموده اند؛ مثل حفر چاه در نزدیکی چاه همسایه به گونه ای که موجب ضرر رساندن به آب چاه همسایه شود، ساخت بنا به گونه ای که آفتاب و مهتاب از خانه همسایه گرفته شود (سایه اندازی)، آسیب رساندن به درختان و منابع طبیعی مشترک با دیگر همسایگان به عنوان منابع عمومی مثل درختان محله بر اثر شیوه استفاده از آن ها. محدودیت های مکانی برای کاربری هایی که موجب ضرر و زیان می گردد جزو مواردی هستند که در قاعده لاضرر و لاضرار جای می گیرند. این محدودیت ها عبارتند از:

کاربری های دودزا: استقرار ساختمان های دودزا کنار مناطق مسکونی و دیگر کاربری های آسیب پذیر؛ مانند حمام های عمومی، نانوایی ها، آسیاب های موجود در بازار یا بناهایی که برای بو دادن جو و دیگر مصارف مشابه استفاده می شود. البته برخی فعالیت های دودزا به جهت اهمیت شان غیر مجاز شمرده نشدند؛ مانند تنورهای خانگی، آشپزخانه ها و دیگر مصارف مشابه (سلیم حکیم، ۱۳۸۱: ۷۷).

کاربری های مولد بوی نامطبوع: در بحث همسایگی زدودن زباله،

فاضلاب و بوی نامطبوع به عنوان یک اصل مطرح بوده است. از این رو، به مواردی از منابع تولید بوی نامطبوع که باید از جوار منازل مسکونی برجیده شود، اشاره شده است؛ مانند: دباغی ها، توالت یا مجاری فاضلاب که باعث ایجاد بوی نامطبوع می شود.

کاربری هایی با آلودگی صوتی: فعالیت هایی که اغلب با ویژگی مزاحمت صوتی ذکر شده اند در این دسته قرار دارند، برخی کاربری ها- منبع ایجاد لرزش در دیوارهای واحدهای همسایگی است. رهیافت کلی در این زمینه غیر مجاز بودن فعالیت یاد شده و از بین بردن منبع آلودگی است (پیشین، ۱۳۸۱: ۹۰).

پاکیزگی: پساب حاصل از شست و شو، فاضلاب و آب باران جمع شده در منازل نباید در معابر عمومی و خیابان رها شود. هم چنین، به منظور رعایت بهداشت و پاکیزگی و نیز ضرورت های عبادی برای انجام غسل واجب، حمام یکی از مؤلفه های اساسی سکونت گاه شهری تمام عیار است (پیشین، ۱۳۸۱: ۲۴۶).

۲-۱-۳. حریم

آفرینش ویژه انسان به وسیله پروردگار که قرآن کریم از آن با واژه «فطرت» یاد می کند (روم، ۳۰)، مصداق آشکاری از تأثیر مالکیت حقیقی خداوند در تحقق عوامل پیدایش نهاد مالکیت است. انسان با توجه به این آفرینش ویژه، از عناصر «گرایش اختصاص دادن اشیا به خود» و نیز «تیکو دانستن این اختصاص در صورتی که از نوعی کوشش برخاسته باشد»، بهره مند می شود (هادوینیا، ۱۳۹۱: ۴).

مالکیت خصوصی از دیدگاه قرآن در طول مالکیت خداوند قرار دارد. در واقع مباحث و اصطلاحاتی که در آیات و روایات اسلامی، درباره حریم خصوصی و بیان علل و حکمت های حمایت از آن به کار رفته اند؛ عبارتند از: ممنوعیت تجسس و تفتیش، ممنوعیت ورود به منازل بدون استیذان، ممنوعیت استراق بصر، ممنوعیت استراق سمع، ممنوعیت سوء ظن، ممنوعیت نیمه و غیبت، ممنوعیت سب، هجو و قذف، ممنوعیت اشاعه فحشا و هتک ستر (انصاری، ۱۳۸۶: ۸۰-۶۶). به منظور دستیابی به این اصول و حل مشکلات مرتبط با آن، معماری اسلامی راه کارهای مختلفی را ارائه کرده است. به طور مثال حریم دیگران باید مورد احترام قرار گیرد و تجاوز به آن به واسطه دید مستقیم اکیداً ممنوع شده است. حریم از دیدگاه قرآن دو بخش کلی را شامل می شود: یکی بحث محرمیت و حریم خصوصی و دیگری حریم به عنوان مرز مالکیت زمین یا ملک و مشخص بودن مرز آن (احترام به مالکیت دیگران) است. نمونه ای از آیات و روایات در این باره به شرح زیر است:

- یا ایها الذین آمنوا لا تدخلوا بیوتاً غیر بیوتکم حتی تستأنسوا، ای کسانی که ایمان آوردید! در خانه هایی غیر از خانه هایتان، وارد نشوید تا اینکه به درستی رخصت طلبید(سوره نور، آیه ۲۷).
- یا ایها الذین آمنوا اجتنبوا کثیراً من الظن ان بعض الظن اثم و لا تجسسوا، ای کسانی که ایمان آورده اید! از بسیاری از گمان ها بپرهیزید، [زیراً] برخی از گمان ها گناه است و (در کارهای شخصی دیگران) تجسس نکنید(سوره حجرات، آیه ۱۲).

- حضرت محمد (ص): من اخذ من الارض شیئاً بغیر حقه خسف به یوم القیامه الی سبع ارضین، حرمت همسایه بر همسایه چون حرمت خون او است(نهج الفصاحه، حدیث ۱۳۵۹).

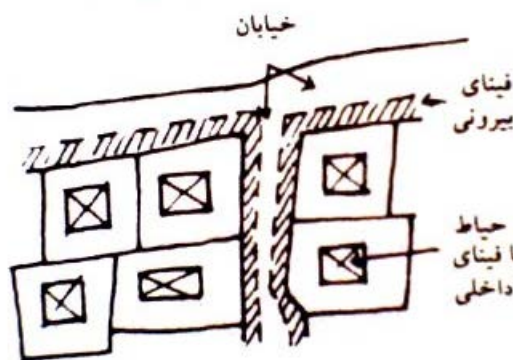
- حضرت محمد (ص): من زرع فی ارض قوم بغیر اذنهم فلیس

له من الزرع شئیء ولو نفقته، هر کس در زمین دیگری بدون اذن وی کشت نماید در محصول حتی به اندازه هزینه‌اش حقی ندارد. رعایت تمامی حریم‌ها شامل فضاهای عمومی، نیمه عمومی و خصوصی در شهر ضروری است. موارد همپوشانی این فضاها باید مشخص شوند. خصوصی ترین حریم، حریم مالکیت انسان است که مرز و محدوده آن به طور دقیق باید مشخص شود. فضای نیمه خصوصی یا نیمه عمومی در محدوده همسایگی‌ها فینای بیرونی است و حریم عمومی که قوانین و مسائل مربوط به آن باید رعایت شود.

۱-۳-۳. فینا

فینا (تصویر شماره ۱) فضای عمومی متعلق به صاحب خانه است. این واژه به حیاط داخلی یا فضای بیرونی بلافصل با دیوار یا دیوارهای بیرونی خانه اطلاق می‌شود. مفهوم ثانوی آن به استفاده موقت و روزانه ساکنان خانه‌های مجاور، با عدم جواز اشغال فضا بازمی‌گردد. کاربردهای قابل قبول فینا عبارتند از: بارگیری و تخلیه بار چارپایان (شتر، اسب، الاغ) و بستن موقت آن‌ها در آن فضا (سلیم حکیم، ۱۳۸۱: ۶۹). امروزه اتومبیل‌ها جایگزین چهارپایان شده و اصول مزبور درباره اتومبیل صدق می‌کند.

عناصر ذی ربط خیابان

تصویر شماره ۱: فینا، مأخذ: حکیم، ۱۳۸۱: ۷۱

۱-۳-۴. حریم خصوصی

استناد به قرآن: قرآن کریم الگوهای متفاوت رفتاری را در مورد رعایت حریم دیگران، نظیر شیوه اعلان حضور برای ساکنان خانه و دیگران، تشریح نموده است.

وَاللّٰهُ جَعَلَ لَكُم مِّنْ بُيُوتِكُمْ سَكَنًا، خداوند خانه‌هايتان را جای آرامش شما قرار داد (سوره نحل، آیه ۸۰).

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا وَتُسَلِّمُوا عَلَىٰ أَهْلِهَا ذَلِكَ خَيْرٌ لَّكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ، ای مؤمنان به خانه‌های جز خانه‌های خودتان وارد نشوید تا رخصت طلبید و بر ساکنان خانه سلام کنید، چنین کاری برای شما بهتر است که پند

گیرید (سوره نور، آیه ۲۷).

فَإِنْ لَّمْ تَجِدُوا فِيهَا أَحَدًا فَلَا تَدْخُلُوهَا حَتَّىٰ يُؤْذَنَ لَكُمْ وَإِنْ قِيلَ لَكُمْ ارْجِعُوا فَارْجِعُوا هُوَ أَزْكَىٰ لَكُمْ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ، اگر کسی را در آن (خانه) نیافتید، داخل نشوید تا به شما اجازه داده شود و اگر گفته شد برگردید، برای شما پسندیده‌تر است که برگردید و

خداوند به آن چه انجام می‌دهید، آگاه است (سوره نور، آیه ۲۸).

و اتسوا البيوت من ابوابها، به منازل مردم تنها از در آن‌ها وارد شوید (سوره بقره، آیه ۱۸۹).

استناد به احادیث نبوی

حضرت محمد (ص): من استمع الی حدیث قوم وهم له کارهون أو یفرون منه، صبّ فی اذنه الا نك يوم القيامة، هر کس به سخنان کسان دیگر به شیوه‌ای مخفیانه گوش فرا دهد، در حالی که آنان دوست ندارند کسی سخن آنان را بشنود و از او فرار می‌کنند (بیزار هستند)، با این عمل خود، مس گداخته در گوشش فرو می‌کند (سجستانی، ج ۲، ۱۴۱۰ ق: ۸۸۳).

حضرت محمد (ص): الدّار حرم فمن دخل علیک حرماک فاقتلہ، خانه حرم است و هر که بی اجازه به حرم تو در آمد او را بکش (نهج الفصاحه، حدیث ۱۵۸۲).

۱-۳-۵. حریمت

حریمت عرصه‌های خصوصی، بیش‌ترین تأثیر را در شکل خانه‌ها گذارده است. این موضوع به شکل مانعت از اشراف به خانه‌های مجاور و هم‌چنین اشراف از عرصه عمومی (معمولاً معبر) به واحد مسکونی تجلی می‌یابد. داخل واحد مسکونی، جدایی فضاهای مردانه و زنانه نیز کاملاً بارز است. حتی کوبه‌های درها در معماری ایرانی-اسلامی از تجلیات این موضوع است. این سنتی دیر پای و پایدار بوده است که قرآن و حدیث نیز بر آن تأکید می‌کنند و بر فضیلت و اهمیت حریمت، حق حریمت و اقدام به حفظ آن تأکید می‌ورزند. بدین ترتیب ایجاد حریمت در فضای خصوصی به صورت مهم‌ترین ضابطه شهری در آمد (رضازاده، ۱۳۸۱: ۲۸).

۱-۳-۶. دید و اشراف

مسأله دید و اشراف جزو مهم‌ترین مسائل مربوط به رعایت حریم انسانی است و در اسلام به آن تأکید شده است. طبق قاعده لاضرر و لاضرار و رعایت حقوق شهروندی مرتبط با عدل، حریم داخلی مسکن نباید در معرض دید دیگر افراد قرار گیرد. بازشوهای موجود در بنا در خانه‌های سنتی ایرانی، در حریم حیاط داخلی دیده می‌شود و در جداره‌های رو به کوچه و خیابان کمترین روزنه‌ها وجود دارد. بازشوهای حیاط داخلی نیز به وسیله نورگیرهای مشبک و شیشه‌های رنگی، تا حد امکان، دید به داخل را غیر ممکن ساخته‌اند.

۴. مطالعه نمونه‌های موردی

در این مقاله سه نمونه از خانه‌های سنتی ایرانی به روش نمونه‌گیری هدفمند انتخاب شده‌اند تا اصول ساخت و ساز اسلامی مطابق با حقوق شهروندی در آن‌ها بررسی شود. خانه سیگاری‌های یزد، خانه بروجردی‌های کاشان و خانه گرمی یزد نمونه‌های انتخاب‌شده هستند. علت انتخاب این نمونه‌ها، اقلیم مشابه با اقلیم شهرهای اولیه اسلام چون مدینه و مکه و نیز تشابه معماری این دو منطقه از منظر درون‌گرایی است. این موارد دو نمود از اصل لاضرر و لاضرار با تأکید بر حقوق شهروندی بر پایه عدل را می‌نمایند: ۱- تعادل، توازن و هماهنگی به عنوان بارزترین تجلی عدل، ۲- مسأله حریم که شامل حریمت، دید و اشرافیت، حریم خصوصی، فینا و مسائل مرتبط با آن است. در

ادامه ویژگی‌های اجمالی این خانه‌ها بیان شده است.

خانه بروجردی‌ها: قدمت این خانه به طوری که در کتیبه چهار طرف تالار آن آمده به سال ۱۲۹ ه.ق باز می‌گردد. این خانه را حاج سید جعفر نطنزی که از بروجرد مال‌التجاره وارد می‌کرده ساخته است (حاجی قاسمی، ۱۳۷۵: ۳۲). بنای مذکور در اصل به صورت اندرونی و بیرونی و بخش اندرونی در شمال شرقی و شرق بنا واقع است. بنا حیاطی کشیده دارد که در دو سر آن دو مجموعه فضایی مهم قرار گرفته‌اند و نمای این دو بخش نسبت به دو جبهه دیگر ارتفاع بیش‌تری دارد. فضاهای اصلی این بخش از خانه دارای تزیین‌های مفصلی است و نورگیرهایی در لابه‌لای واحدهای آن تعبیه شده است. حجم بیرونی این نورگیرها به همراه نورگیر اصلی وسط جلوه ویژه‌ای به گنبد بخشیده‌اند. مجموعه واقع در جبهه شمالی دارای یک تالار پنج دری با شاه‌نشین است و دو اتاق سه دری کوچک در دو سوی مهتابی قرار دارند که در مقایسه با تالار و فضاهای طرفین آن از ارتفاع کمتری برخوردارند و ترکیب حجمی خاصی را به وجود آورده‌اند. ورودی خانه شامل سردر و جلوخان با تزیین گچبری چند فضای متوالی مختلف‌الاشکال و دالانی است که به حیاط منتهی می‌شود. این ترکیب غالب وارد شونده را طی سلسله مراتبی و به گونه‌ای خاص به درون هدایت می‌کند (جدائی، ۱۳۹۱: ۵).

خانه برادران سیگاری‌ها: خانه سیگاری از مجموعه تراب که در شهر یزد - محله گازرگاه - خیابان امام خمینی - کوچه سوم شهید پاک نژاد روبروی شاهزاده فاضل و در نزدیکی مجموعه میرچخماق، مسجد حظیره و بازار و مسجد جامع واقع است، در بافت قدیمی قرار گرفته است. این بنا مربوط به اوایل، اواسط و اواخر دوران قاجار است که در آن دوران به عنوان خانه مسکونی ساخته شده است. خانه سیگاری فقط از یک طرف در مجاورت کوچه قرار می‌گیرد و سه جهت دیگر توسط سه خانه احاطه شده است. این بنا دو ورودی از کوچه (ورودی اصلی و فرعی) می‌گیرد که در دورترین فاصله ممکن از هم قرار گرفته‌اند (حاجی قاسمی، ۱۳۸۳).

خانه گرامی: این بنا را در اواخر دوره «قاجاریان»، «آقای سید اسد الله مازار»، فرزند «آقا سید مهدی» (جد خاندان گرامی) بنیان گذاشته است. اعقاب خاندان «مازار»، بعدها لقب «گرامی» گرفتند. این خانه وسیع شامل دو بخش مختلف است که هر بخش آن، حیاطی در میان دارد. این دو حیاط در امتداد هم و در جهت شمال شرقی - جنوب غربی استقرار یافته‌اند. فضاهای بخش بزرگ خانه در دو طبقه انتظام یافته است. در این بخش از خانه، فضاها و اتاق‌های میانی هر جبهه، وسیع‌تر و مرتفع‌تر و فضاهای طرفین آن‌ها، کوچک‌تر و دو طبقه است. مجموعه این فضاها، حصار بلندی در اطراف حیاط بزرگ ایجاد کرده است. حیاط کوچک را فضاهایی با ارتفاع یک طبقه احاطه کرده‌اند. تقسیم‌های نماهای اطراف حیاط اصلی بسیار آموزنده است. نما مجموعه‌ای از چند قاب مستقل نشسته در کنار یکدیگر جلوه می‌کند؛ در نمای غربی، وجود یک ارسی نسبتاً بزرگ در مرکز و دو ارسی کوچک‌تر در دو گوشه طبقه دوم آن، ترکیبی زیبا پدید آورده است. تکرار ارسی‌ها در مرکز و گوشه‌ها، آن‌ها را بازیگران اصلی نما کرده است (حاجی قاسمی، ۱۳۸۳).

نتیجه‌گیری

رعایت حقوق شهروندی به عنوان نمودی از اصل عدالت در جامعه اسلامی، به عنوان الگویی در کالبد و بافت معماری و شهر، تأثیر گذاشته است؛ به گونه‌ای که این اعتقاد در هویت بخشی به محله‌های مسکونی و معماری آن به عنوان ساز و کار اصلی به کار رفته است. اصولی چون لاضرر و لاضرار، حق شفعه و بسیاری از اصول فقهی دیگر که در قرآن یا احادیث آمده‌اند، زمینه‌ساز حل بسیاری از مشکلاتی است که در صورت عدم رعایت آن وحدت محله‌ها و همسایگی‌ها از بین می‌رود و حقوق افراد زیر پا گذاشته خواهد شد. تمامی اصول اسلامی بر پایه رعایت حق انسان و در واقع «حق الناس» است تا حقی از انسانی گرفته نشود و حرمت و کرامت انسانی، آن گونه که در قرآن برای انسان به عنوان جانشین خداوند در زمین در نظر گرفته شده، رعایت شود.

ارزیابی تحلیل‌های انجام شده درباره نمود عدل با تأکید بر اصل لاضرر و لاضرار در حقوق شهروندی، در خانه‌های ایرانی - اسلامی، نشانگر این امر است که انسان، حقوق و ارزش‌های وی در تمام ابعاد معماری خانه‌ها مورد توجه قرار گرفته است. عدل با تعادل و توازن در پلان و نما، قرارگیری هر چیزی در جایی است که باید باشد. حفظ حریم افراد، حریمت، کنترل دید و اشرافیت و فینا، هماهنگی هر واحد مسکونی با دیگر واحدهای مسکونی مجاور، در اصول معماری جای گرفته است و در اصول فرهنگی مرتبط با حقوق افراد در خانه‌ها، حق شفعه، احترام به عابران و استفاده یکسان همه افراد از منابع طبیعی نظیر نور آفتاب، هوا، آب و ... است.

نتایج به دست آمده نشان‌دهنده این است که در خانه بروجردی‌ها، تعادل در کلیت پلان به صورت محوری وجود دارد و فرم غالب مستطیل است. در خانه‌های برادران سیگاری‌ها و خانه گرامی، تعادل در پلان به صورت ناحیه‌ای در نظر گرفته شده، به طوری که در اطراف حیاط مرکزی تعادل به خوبی مشهود است. در این خانه‌ها نیز فرم غالب مستطیل است و تعادل به صورت محوری وجود دارد. در نمای تمامی خانه‌ها، تعادل و توازن وجود دارد و در نماهای حیاط داخلی در چیدمان پنجره‌ها و درها و تزیین‌ها تقارن وجود دارد که اوج تعادل است. در هر سه مورد از خانه‌ها، کنترل دید و اشراف به خوبی رعایت شده است و هیچ دید مستقیمی از بیرون به داخل فضای خانه‌ها و حتی حیاط مرکزی وجود ندارد. نمای خارجی فاقد پنجره رو به بیرون است و حتی فضای ورودی نیز با هشتی و راهرو هر گونه دید خارج به داخل را سد می‌کند. این وضع نشانگر رعایت حریمت و حریم افراد در این خانه‌هاست. این خانه‌ها هر چند نمونه خانه‌های مسکونی طبقه مرفه دوره قاجار هستند، در هماهنگی کامل با خانه‌های طبقه متوسط مجاور خود قرار دارند و این هماهنگی نشان‌دهنده رعایت عدل و حقوق همسایگان است. تزیین‌های ورودی بنا و سکوهای موجود در طرفین ورودی نیز نشان‌دهنده احترام به افراد و عابران است. در جدول شماره ۶ نتیجه‌گیری کلی تحلیل‌ها جمع‌آوری شده است.

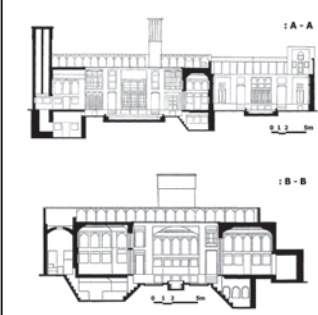
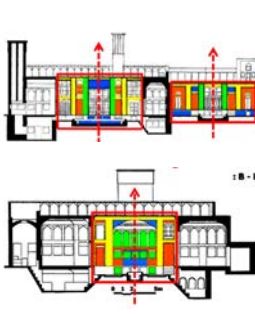

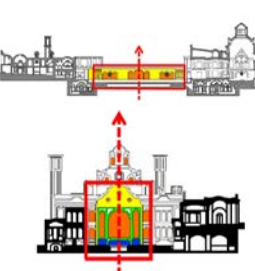
جدول شماره ۲: بررسی تعادل در فرم پلان‌ها در نمونه‌های مورد بررسی

نام بنا	نقشه اصلی بنا	تحلیل تعادل در فرم پلان اصلی	فرم غالب	توضیحات
خانه برادران سیگاری‌ها			فرم غالب: مستطیل	در بخش حیاط مرکزی و فضاهای رو به آن، پلان از تعادل و تقارن برخوردار است. فرم کلی مستطیلی است که تعادل از نوع محوری را ایجاد کرده است. اما در الحاقات جانبی پلان در سمت شرق و جنوب، مطابقتی با پلان مستطیلی اصلی دیده نمی‌شود. اما در این ساختار نیز برای ایجاد تعادل، فرم در شرق به سمت شما کشیده شده و در جنوب به غرب تمایل پیدا کرده است که این ترکیب تعادل پلان را ایجاد کرده است. فرم پلان دارای تعادل مستطیلی در بخش اصلی و تعادل شعاعی با مرکزیت جنوب شرقی است. در این پلان، حیاط عامل تعادل بخشی به فرم است به طوری که فضاهای اطراف حیاط در تعادل کامل هستند.
خانه گرامی			فرم غالب: مستطیل	این خانه در پلان خود دارای یک محور تعادل است. فرم کلی کمی آشفته است، اما ساختار مربعی-مستطیلی خود را حفظ کرده است که این فرم‌ها خود متعادل هستند. در واقع در این پلان تعادل در بخش‌های مختلف صورت گرفته و حیاط مرکزی عامل ایجاد تعادل بوده است. در هر حیاط مرکزی اضلاع دور تا دور دارای تعادل هستند.
خانه بروجردی‌ها			فرم غالب: مستطیل	پلان خانه بروجردی‌ها در کلیت خود دارای فرم مستطیلی متعادل است. تعادل موجود تعادل محوری است. پلان کلی ریزفضا نیز فرم مستطیلی دارد که فرم متقارن دارای محور تعادلی است. بخش ورودی از جبهه جنوبی است. اما محور ورودی از وسط ضلع نیست و تا حدودی از محور فاصله دارد. در این خانه نیز حیاط عامل تعادل بخش به فرم است؛ به گونه‌ای که فضاهای اطراف حیاط در تعادل کامل هستند.

نتیجه گیری تعادل در فرم پلان خانه‌ها	خانه برادران سیگاری‌ها	فرم غالب: مستطیل	عامل تعادل بخش: حیاط مرکزی- کشیدگی الحاقات به طرفین - فرم‌های مستطیلی و مربعی	درجه تعادل فرمی در جزئیات فضاهای پلان: زیاد
نتیجه گیری تعادل در فرم پلان خانه‌ها	خانه بروجردی‌ها	فرم غالب: مستطیل	عامل تعادل بخش: حیاط مرکزی- فرم کلی پلان- فرم‌های مستطیلی و مربعی	درجه تعادل فرمی در جزئیات فضاهای پلان: زیاد
	خانه گرامی	فرم غالب: مستطیل	عامل تعادل بخش: حیاط مرکزی- فرم‌های مستطیلی و مربعی	درجه تعادل فرمی در جزئیات فضاهای پلان: نسبتاً زیاد

جدول شماره ۳: بررسی تعادل در نماها در نمونه‌های مورد بررسی

نام بنا	نقشه اصلی بنا	تحلیل تعادل در فرم پلان اصلی	فرم غالب	توضیحات
خانه برادران سیگاری‌ها			مستطیل	نماها در اطراف حیاط مرکزی از تعادل کامل و تقارن برخوردارند. این تعادل از نوع محوری بوده و با تکرار پنجره‌های اتاق‌ها (سه دری‌ها) در طرفین طاق مرکزی ایجاد شده‌اند.
خانه گرامی			مستطیل	در تمامی جبهه‌های بنا در حیاط‌های مرکزی تعادل و توازن و تقارن دیده می‌شود. عامل تعادل بخش حیاط مرکزی است.
خانه بروجردی‌ها			مستطیل	نمای جنوبی (تصویر پایین) در جبهه رو به حیاط مرکزی دارای تعادل کامل است. در جبهه شرقی در کلیت نما تعادل کامل نیست اما تاق‌های تزئینی در مهتابی‌ها با هم در تعادل هستند، ولی کمی متمایل به راست شده‌اند. می‌توان گفت این جبهه نیز دارای تعادل متوسط است.

نتیجه‌گیری تعادل در نمای خانه‌ها	فرم غالب: مستطیل	عامل تعادل بخش: حیاط مرکزی - تاق مرکزی نما - حوض	درجه تعادل فرمی در کلیت نما: زیاد درجه تعادل فرمی در جزئیات نما: زیاد
خانه برادران سیگاری‌ها	فرم غالب: مستطیل	عامل تعادل بخش: حیاط مرکزی - تاق مرکزی نما - حوض	درجه تعادل فرمی در کلیت نما: نسبتاً زیاد درجه تعادل فرمی در جزئیات نما: نسبتاً زیاد
خانه بروجردی‌ها	فرم غالب: مستطیل	عامل تعادل بخش: حیاط مرکزی - تاق مرکزی نما - حوض	درجه تعادل فرمی در کلیت نما: زیاد درجه تعادل فرمی در جزئیات نما: نسبتاً زیاد
خانه گرامی	فرم غالب: مستطیل	عامل تعادل بخش: حیاط مرکزی - تاق مرکزی نما - حوض - سه دری و پنج دری	درجه تعادل فرمی در کلیت نما: زیاد درجه تعادل فرمی در جزئیات نما: نسبتاً زیاد

جدول شماره ۴: بررسی دید و اشراف (محرمیت) در نمونه‌های مورد بررسی

نام بنا	خانه برادران سیگاری‌ها	خانه گرامی	خانه بروجردی‌ها
بررسی دید و اشرافیت در خانه‌ها			

نتیجه‌گیری بررسی دید و اشرافیت در خانه‌ها	خانه برادران سیگاری‌ها	خانه گرامی	خانه بروجردی‌ها	وضعیت محرمیت و دید: مطلوب	
نتیجه‌گیری بررسی دید و اشرافیت در خانه‌ها	دید داخل به خارج: وجود ندارد. (جز درب ورودی) دید داخل به داخل (حیاط مرکزی) وجود دارد دید خارج به داخل: وجود ندارد (جز درب ورودی)	دید داخل به خارج: وجود ندارد. (جز درب ورودی) دید داخل به داخل: وجود دارد دید خارج به داخل: وجود ندارد (جز درب ورودی)	دید داخل به خارج: وجود ندارد. (جز درب ورودی) دید داخل به داخل: وجود دارد دید خارج به داخل: وجود ندارد (جز درب ورودی)	دید از در ورودی: ورودی اصلی تا یک هشتی و دالان نسبتاً طولانی به فضای تقسیم از فضاهای زندگی جدا شده و هیچ دیدی ندارد.	وضعیت محرمیت و دید: مطلوب
	دید داخل به خارج: وجود ندارد. (جز درب ورودی) دید داخل به داخل: وجود دارد دید خارج به داخل: وجود ندارد (جز درب ورودی)	دید از در ورودی: ورودی با یک هشتی و دالان نسبتاً طولانی به فضاهای نیمه خصوصی می‌رسد و هیچ دیدی به فضای خصوصی ندارد.	دید از در ورودی: ورودی توسط یک دالان نسبتاً طولانی به دیگر فضاهای رسیده است و هیچ دیدی ندارد.	وضعیت محرمیت و دید: مطلوب	
	دید داخل به خارج: وجود ندارد. (جز درب ورودی) دید داخل به داخل: وجود دارد دید خارج به داخل: وجود ندارد (جز درب ورودی)	وضعیت محرمیت و دید: مطلوب	وضعیت محرمیت و دید: مطلوب		

جدول شماره ۵: بررسی هماهنگی با دیگر واحدهای همسایگی در نمونه‌های مورد بررسی

خانه برادران سیگاری‌ها (یزد)		در دید از بالای خانه برادران سیگاری، می‌توان هماهنگی آن با دیگر خانه‌های واحد همسایگی را مشاهده کرد. تمام خانه‌ها دارای حیاط مرکزی هستند. در مورد مصالح ساخت نیز خانه‌ها هماهنگ با هم و از یک نوع مصالح استفاده کرده‌اند.
خانه بروجردی‌ها (کاشان)		در دید از بالای خانه بروجردی‌ها مشاهده می‌شود که این خانه در نوع کلی شبیه خانه‌های دیگر محله است. همگی حیاط مرکزی دارند و از مصالح همگن در ساخت خانه‌های خود استفاده کرده‌اند. در مورد نورگیرها و گنبد‌های مشخص در پشت بام نیز می‌توان نمونه‌های مشابه را در خانه‌های همسایگان مشاهده کرد.
خانه گرامی (یزد)		دید از بالای خانه گرامی نشان می‌دهد که تمام خانه‌ها دارای حیاط مرکزی هستند. در مورد مصالح ساخت نیز خانه‌ها هماهنگ با هم و از یک نوع مصالح استفاده کرده‌اند.
نتیجه‌گیری	هر سه خانه در هماهنگی کامل با واحدهای همسایگی هستند و این هماهنگی در ساختار، تیپ پلان و نما و مصالح به کار رفته دیده می‌شود.	

جدول شماره ۶: نتیجه‌گیری تحلیل‌ها

پلان اصلی خانه‌ها		
خانه برادران سیگاری‌ها	خانه گرمی	خانه بروجردی‌ها
		

ارزیابی تحلیل‌ها: نمود حقوق شهروندی مرتبط با عدل و با تأکید بر اصل لا ضرر و لا ضرار در خانه‌های مورد مطالعه

اصول فرهنگی مرتبط با حقوق شهروندی با تأکید بر عدل در معماری مسکن		
حق شفعه	خانه سیگاری‌ها	حق شفعه در اسلام تأکید شده است و در خرید و فروش ملک و خانه‌ها در محله‌ها و در بین همسایگان معمول بوده است. این مسأله حقوقی- فرهنگی در رعایت حقوق همسایگان و جلوگیری از ضرر و زیان و اختلاف میان همسایگان بسیار مؤثر است و اهمیت روابط انسانی و حقوق افراد در اسلام را نشان می‌دهد.
	خانه بروجردی‌ها	
	خانه گرمی	
احترام به عابران	خانه سیگاری‌ها	در تمامی این خانه‌ها، حتی به نیاز و حقوق عابران نیز توجه شده است. اهمیت زیبایی ورودی بنا و جای گذاری سکوهایی برای استراحت عابران از این دسته‌اند.
	خانه بروجردی‌ها	
	خانه گرمی	
استفاده یکسان همه افراد از منابع طبیعی نظیر نور آفتاب، هوا، آب و...	خانه سیگاری‌ها	در هیچ کدام از بناها هیچ‌گونه سایه اندازی به حریم مسکن مجاور دیده نمی‌شود، و هیچ‌گونه افزایش ارتفاع غیر منطقی وجود ندارد، لذا جلوگیری از آفتاب‌گیری واحد مسکونی همسایه وجود ندارد. آبی که از طریق قنات وارد این بناها می‌شود همان‌گونه که پاکیزه وارد شده پاکیزه نیز خارج می‌شده است و آب استفاده شده از آب روانی که وارد حریم همسایه می‌شود جدا نگه داشته می‌شود. لذا حقوق همسایگان و دیگر افراد در استفاده از منابع عمومی به خوبی حفظ می‌شده است.
	خانه بروجردی‌ها	
	خانه گرمی	

اصول معماری مرتبط با حقوق شهروندی با تأکید بر عدل در معماری مسکن		
خانه سیگاری‌ها	تعداد نسبتاً زیاد در اطراف حیاط مرکزی و تعادل نسبی در کلیت پلان	عدل یعنی تعادل و توازن در پلان واحد مسکونی
خانه بروجردی‌ها	تعداد زیاد	
خانه گرمی	تعداد نسبتاً زیاد تعادل در کلیت، متوسط و در جزئیات کاملاً متعادل است.	
خانه سیگاری‌ها	تعداد زیاد	عدل یعنی تعادل و توازن در نمای واحد مسکونی
خانه بروجردی‌ها	نسبتاً زیاد در نمای غربی، کلیت نما کمی از تعادل خارج شده است.	
خانه گرمی	نسبتاً زیاد تعادل در کلیت، زیاد و در جزئیات نسبتاً زیاد است.	
خانه سیگاری‌ها	تمامی فضاها متناسب با بستر طراحی شده است. دسترسی به آب، چیدمان فضاها در اطراف حیاط بر اساس حریم اطراف زمین هماهنگ شده است و بر اساس نیاز و کاربری چیده شده است.	عدل یعنی قرارگیری هر چیز در جایی که باید باشد
خانه بروجردی‌ها	طراحی متناسب با بستر در این خانه نیز دیده می‌شود. راهرو ورودی، بادگیر، روزنه‌های نورگیر و چیدمان کلی بنا ناشی از اهمیت هر بنا متناسب با کاربری و نیاز	
خانه گرمی	در این خانه نیز با توجه به بستر و حریم زمین بنا و نیازهای کاربردی مجموعه، چیدمان حیاط و فضاهای اطراف صورت گرفته است. در هر حیاط مرکزی نیز کاربری‌ها بنا به شرایط و مستلزمات آن قرار گرفته است.	

اصول معماری مرتبط با حقوق شهروندی با تأکید بر عدل در معماری مسکن		
مطلوب	خانه سیگاری‌ها	عدل یعنی حفظ حریم افراد، محرمیت، کنترل دید و اشرافیت و فینا
مطلوب	خانه بروجدی‌ها	
مطلوب	خانه گرامی	
مطلوب	خانه سیگاری‌ها	عدل یعنی هماهنگی یک واحد مسکونی با دیگر واحد های مسکونی مجاور
مطلوب	خانه بروجدی‌ها	
مطلوب	خانه گرامی	

فهرست منابع و مراجع

۱. قرآن کریم
  ۲. امامی، محمد جعفر و محمدرضا آشتیانی (۱۳۷۸)، **نهج البلاغه**، مدرسه امام علی بن ابیطالب، جلد اول و دوم و سوم، چاپ یازدهم، قم.
  ۳. انصاری، باقر (۱۳۸۶)، **حقوق حریم خصوصی**، چاپ اول، انتشارات سمت، تهران.
  ۴. ایران نژاد، ابراهیم، محمد حسین جمشیدی، زمستان (۱۳۹۱)، **عدالت اجتماعی از دیدگاه امام خمینی، مجله مطالعات توسعه اجتماعی ایران**، سال پنجم، شماره اول.
  ۵. بی نا، بی تا، **جزوات مرکز اسلامی امام علی (ع)**، وین، اتریش.
  ۶. پاینده، ابوالقاسم (۱۳۶۰)، **نهج الفصاحه**، تهران، چاپ پانزدهم، انتشارات جاویدان.
  ۷. پور طهماسبی، سیاوش و آذر تاجور (۱۳۹۰)، «حقوق و تربیت شهروندی در نهج البلاغه»، **پژوهش نامه علوی**، سال دوم شماره دوم، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، صص ۲۳-۱.
  ۸. پیرنیا، محمد کریم و غلامحسین معماریان (۱۳۹۰)، **آشنایی با معماری اسلامی ایران** "ساختمان‌های درون شهری و برون شهری"، سروش دانش، تهران.
  ۹. جدائی، امیر (۱۳۹۱)، **بررسی انطباق پذیری معیارهای توسعه پایدار در معماری کاشان، نمونه موردی خانه بروجدی‌های کاشان**، اولین همایش ملی توسعه پایدار در مناطق خشک و نیمه خشک، ابرکوه، دانشگاه آزاد اسلامی واحد ابرکوه.
  ۱۰. حاجی قاسمی، کامبیز (۱۳۸۳)، **گنجنامه فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران**، دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی، انتشارات روزنه، تهران.
  ۱۱. حمزه لوثی، حسن (۱۳۹۰)، **ماهیت حقوق شهروندی و سابقه آن در ایران**، همایش ملی نظارت قضایی و حقوق شهروندی در نظام جمهوری اسلامی ایران، کرمانشاه، دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرمانشاه.
  ۱۲. دستمالچیان، احمد (۱۳۹۰)، کلیاتی راجع به حقوق شهروندی، وزارت کشور، اداره صیانت از حقوق شهروندی، بخشنامه برنامه‌های اداره صیانت از حقوق شهروندی.
  ۱۳. دهخدا علی اکبر (۱۳۷۷)، **فرهنگ دهخدا**، چاپ گستر، جلد دهم، تهران.
  ۱۴. رضازاده، راضیه (۱۳۸۱)، **تاریخ شکل شهر**، چاپ مهندسی
- مشاور فجر توسعه (جهاد دانشگاهی علم و صنعت)، تهران.
۱۵. ری شهری، محمد (۱۳۷۳)، **میزان الحکمه**، دار الحدیث، قم.
۱۶. زینال زاده، یوسف و سحر ارجمندی (۱۳۸۹)، **بررسی مفهوم عدالت در شهرهای عهد اسلامی**، همایش ملی معماری و شهرسازی اسلامی، دانشگاه هنر اسلامی، تبریز.
۱۷. سجستانی، ابی داوود (۱۴۱۰ق)، **سنن ابی داود**، انتشارات دارالفکر، جلد ۲، قم.
۱۸. سلیم حکیم، بسیم (۱۳۸۱)، **شهرهای عربی اسلامی: اصول شهرسازی و ساختمان**، ترجمه محمد حسین ملک احمدی، و عارف اقوامی مقدم، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول، تهران.
۱۹. صدی افشار، غلامحسین و نسرین حکمی (۱۳۷۳)، **فرهنگ فارسی امروز**، نشر کلمه، چاپ اول، تهران.
۲۰. طهرانی (کاتوزیان)، محمد علی (۱۳۷۳)، **فرهنگ کاتوزیان**، نشر یلدا، چاپ دوم، تهران.
۲۱. علامه فلسفی، محمد (۱۳۸۱)، **فرهنگ زبان فارسی**، انتشارات پیام آزادی، چاپ اول، تهران.
۲۲. عمید، حسن (۱۳۷۴)، **فرهنگ فارسی عمید**، چاپ چهارم، انتشارات امیر کبیر، تهران.
۲۳. غنی زاده، مسعود (۱۳۸۵)، «نگاهی به شهر در تمدن اسلامی»، **نشریه اقتصاد**، راهبرد یاس، پائیز ۱۳۸۵، شماره ۷.
۲۴. کلینی، (۱۳۷۵)، **اصول کافی**، انتشارات اسوه، تهران.
۲۵. مطهری، مرتضی (۱۳۷۷)، **عدل الهی**، (مجموعه آثار ج ۱) صدرا، تهران.
۲۶. منجری، نور محمد و علی محمد رفیعی (۱۳۸۹)، **نوشهر اسلامی و عامل عدالت (اصول و ضوابط حاکم بر احداث و ارزیابی)**، همایش ملی معماری و شهرسازی اسلامی، دانشگاه هنر اسلامی، تبریز.
۲۷. موسوی بجنوردی، سید محمدحسن (۱۳۸۶)، **القواعد الفقهیه**، انتشارات دلیل ما، چاپ سوم.
۲۸. نقی زاده، محمد (۱۳۸۵)، **شهرسازی و معماری اسلامی (مبانی نظری)**، سازمان نظام مهندسی ساختمان استان اصفهان، اصفهان.
۲۹. هادوی‌نیا، علی اصغر (۱۳۹۱)، **مبانی نظری ساختار مالکیت از دیدگاه قرآن**، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، تهران.